

УДК 37.013.42

Лебедєва І.О., Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського

Лебедєва Ірина Олександрівна – викладач кафедри англійської філології Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського, аспірант лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання АПН України. Коло наукових інтересів: соціально-педагогічна робота з дітьми “групи ризику”.

ПРОФІЛАКТИКА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО

У статті розкриваються сутність та зміст соціально-педагогічної профілактики безпритульності неповнолітніх. Визначаються завдання, об'єкти, рівні та принципи профілактичної діяльності, виділяються її характерологічні структурні компоненти.

In the article the essence and the contents of the social and educational preventive measures against children's homelessness are investigated. The main tasks, objects, levels and principles of preventive activity are defined; its typical structural components are singled out.

Глибокі соціальні перетворення, що відбувалися в 1990-х роках, кризовий стан економіки, культури та освіти катастрофічно погіршили умови життя та виховання дітей і молоді, неминуче призвели до збільшення кількості труднощів, з якими зустрічаються дитина та її батьки у процесі життя та розвитку. Сучасні дослідники виявили, що внаслідок цього в дитячому та під-літковому середовищах відзначається низка негативних тенденцій. Результати спостерігаються у зростанні підліткової злочинності та в збільшенні кількості бездоглядних та безпритульних дітей.

У Законі України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” термін “*безпритульні діти*” трактується як діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання [1, с. 213]. Профілактика бездоглядності та правопорушень серед дітей – один з найважливіших заходів, спрямованих на виконання Націо-нальної програми “Діти України”.

Соціальне замовлення на розроблення заходів щодо профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності також визначається в діючих законах та указах Президента України, а саме: Закони України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, “Про охорону дитинства”, “Про со-ціалну роботу з дітьми та молоддю”, Укази Президента України “Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві”, “Про додаткові заходи запобігання дитячої бездоглядності”.

Правові, медичні, психологічні, соціальні та педагогічні аспекти профілактики безпритульності та інших відхилень у поведінці в тій чи іншій мірі розглядалися в працях таких вчених, як: Т.Ф. Алексеєнко, Л.М. Артюшкіна, В.Г. Бажєнко, В.Г. Бочарова, М.В. Володько, М.А. Галагузова, В.В. Головаченко, Т.Ю. Зайцевська, Ю.Л. Заросинський, І.Д. Зверєва, А.Г. Зінченко, А.Й. Капська, О.С. Макаренко, Н.Ю. Максимова, М.С. Мартинова, В.М. Оржеховська,

А.М. Прихожан, О.А. Удалова, М.М. Фіцула, О.І. Холостова, М.В. Шакурова та інші.

Аналіз наукової літератури виявив, що проблема соціально-педагогічної профілактики безпритульності неповнолітніх ще не була предметом спеціального дослідження. Більшість науковців орієнтуються на вивчення умов та особливостей процесу профілактики та практично не вдаються до змістовного аналізу структурних компонентів цього явища. Отже, мета нашого дослідження полягає у розкритті сутності та змісту поняття соціально-педагогічної профілактики безпритульності неповнолітніх, визначенні її завдань та об'єктів та виділенні структурних компонентів.

Категоріальний апарат поняття “профілактика” (від гр. – попередження) найповніше розроблений у російськомовному словнику з соціальної педагогіки, у якому “профілактика” визначається як використання сукупності заходів для попередження виникнення та розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні [2].

У словнику російської мови термін “профілактика” має значення “охороняти”, “оберігати”, “попередити”. Ці слова розглядаються як синоніми.

Тлумачний словник української мови трактує профілактику в суто медичному аспекті. Це “заходи, що запобігають виникненню та поширенню хвороб, сприяють охороні здоров'я населення”. Але у словнику використовується поняття “попередження”, під яким розуміється запобігання чого-небудь небажаного [3].

Традиційно на рівні свідомості профілактика певного явища розглядається як його недопущення, “протидія”. При такому підході сам термін несе в собі негативний контекст, конфліктність, сховану агресію.

Сучасні українські та російські соціологи вважають, що варто засновувати свою роботу на принциповій тезі про те, що профілактика – це перш за все активний поступовий процес створення умов і формування особистих якостей, які підтримують благополуччя. Такий процес покликаний сприяти забезпеченню безпечного та підтримуючого середовища, доступу до інформації, допомозі у набутті життєвих навичок.

Кожний з цих засобів є необхідним у контексті забезпечення можливості підтримувати та підвищувати рівень здоров'я. За рахунок цього профілактику можна розглядати як особливий вид діяльності, який знаходиться на стику психології, педагогіки, соціології, соціальної роботи, медицини та інформаційних технологій.

У суто соціально-педагогічному аспекті категорію “профілактика” В.М. Оржеховська трактує як складну об'єктивно обумовлену систему керованої діяльності, що закономірно складається на конкретному історичному етапі

суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну розробку і практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів і злочинності [4].

В цілому погоджуючись з таким визначенням, ми вважаємо, що найбільш повним є трактування профілактики як науково обґрунтованих і своєчасно здійснюваних дій, направлених на запобігання можливим фізичним, психологічним або соціокультурним колізіям у окремих індивідів груп ризику, збереження, підтримки й захист нормального рівня життя й здоров'я людей, сприяння їм у досягненні поставлених цілей та розкриття їх внутрішніх потенціалів [5, с. 369].

Зроблений аналіз наукової літератури дозволяє виділити *завдання* профілактики, а саме:

- діагностичні (виявлення причин і факторів відхилень у поведінці);
- реабілітаційні (перевиховання, подолання негативних проявів у поведінці);
- координуючі (координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів щодо попередження і подолання асоціальної поведінки);
- прогностичні (передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітніх та ін.).

Принциповим для нашого дослідження сутності профілактичного процесу стало визначення видів, або типів профілактики.

У науковій літературі існують різні класифікації профілактичної роботи: за змістом діяльності, за об'єктом її впливу, за цільовими групами.

Профілактична діяльність, яка здійснюється на рівні держави через систему заходів підвищення якості життя, мінімізацію факторів соціального ризику, утворення умов для реалізації принципу соціальної справедливості, називається *соціальною профілактикою* [6, с. 276].

Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” визначає *соціальну профілактику* як роботу, спрямовану на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді та запобігання такому впливу [1].

Соціальну профілактику О.В. Безпалько трактує як зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем. Це комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі.

Профілактика, за думкою О.В. Безпалько, ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку дітей та молоді, у їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля [7, с. 31].

Соціальна профілактика створює той необхідний фон, на якому більш успішно здійснюються всі інші види профілактики: психологічна, педагогічна, психолого-педагогічна, юридична, медична та соціально-педагогічна.

Б. Батінас вважає, що на загальносоціальному рівні соціально-профілактична діяльність в широкому розумінні слова переслідує мету виявлення, усунення й нейтралізації причин і умов, що викликають різного роду негативні явища [8, с. 47].

Психологічний аспект профілактичних дій соціального педагога полягає у встановленні довірливих стосунків з об'єктами виховного процесу, реалізації соціально значимої мети, формування в учасників виховного процесу потреби в самопізнанні, самовдосконаленні, у розширенні власних знань, досвіду гуманних і демократичних стосунків, прагнень до активного подолання негативних явищ у соціальній дійсності.

У медицині, зокрема в психіатрії, крім медичної профілактики, також використовується термін "*психопрофілактика*", який трактується як система заходів з попередження психічних відхилень у розвитку людини. Психопрофілактика включає ранню діагностику, прогнозування й попередження небезпечного для життя людини стану, ранній початок лікування й використання адекватних методів корекції з досягненням найбільш повної ремісії, довготривалої підтримуючої терапії, що виключає можливість рецидиву [9, с. 86].

В юридичних науках, зокрема в кримінології, ряд дослідників (Л.І. Долгова, К.Є. Ігошев) класифікують профілактику за подібністю чи відмінністю етичних і правових норм поведінки і поділяють її на моральну і правову. За переконанням правознавців, *моральна профілактика* – формування в членів суспільства моральної здатності до саморегуляції, правильного засвоєння узвичаєних у суспільстві норм моралі, неухильної відповідності цим нормам у своїх вчинках і діях; *правова профілактика* – недопущення різноманітних правопорушень, виявлення причин і умов, що їх породжують.

У педагогіці під процесом профілактики розуміють систему заходів, направлених на забезпечення охорони дитинства. Вона реалізується в систематичному спостереженні за

дітьми у дошкільних установах, школах, за дітьми, що виховуються удома.

Ряд дослідників (В.М. Оржеховська, Л.В. Мархадаєв та ін.) переконані, що *педагогічна профілактика* залежно від вибору об'єкта впливу та змісту профілактичної роботи є невід'ємною частиною соціальної профілактики. Як і загальна профілактика, соціальна профілактика спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі та виступають як один із засобів правильної соціальної орієнтації людей, стимулу суспільно значимої поведінки.

Педагогічна профілактика є моральною, оскільки являє собою діяльність щодо попередження можливих порушень соціальних механізмів моральної регуляції. К.Є. Ігошев характеризує цей вид профілактики як *ранню профілактику*. Це поняття впровадив у середині 60-х років Г.М. Міньковський, і далі чимало дослідників вивчали цей вид профілактики (С.С. Арзумян, А.С. Белкін, О.Г. Дьоміна, Н.В. Касяруш, І.В. Козубовська, І.О. Невський, В.В. Овчарова, Л.Б. Філонов, А.О. Шатенко, Ю.І. Юричка).

Підвищення актуальності ранньої профілактики відхилень у розвитку особистості дитини Р.В. Овчарова пов'язує з тим, що дитинство є тим періодом, у якому закладається фундамент особистості; у дитинстві закладаються моральні та етичні еталони; формується правилорідповідна поведінка та нормативна діяльність; нервова система дитини дуже пластична та здатна до зміни; у цьому періоді дитина володіє підвищеною здатністю до сприймання та наслідування; у цьому періоді дитина залежить від дорослого, а батьки та педагога – її головні авторитети [6].

На фоні загальної гуманізації педагогічного процесу реалізується *психолого-педагогічна профілактика*, під якою розуміється система упереджувальних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, факторів та умов, що визивають ті чи інші недоліки у розвитку дитини. Успішність цієї системи пов'язана перш за все зі всіма суб'єктами педагогічного процесу.

Поняття *соціально-педагогічної профілактики* досліджують такі дослідниками, як О.В. Безпалько, А.Й. Капська, І.М. Пінчук, Р.В. Овчарова, Д.В. Колесов та ін.

Р.В. Овчарова визначає соціально-педагогічну профілактику як систему заходів соціального виховання, направлених на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей та підлітків, що сприяє різним видам його активності [6, с. 276].

У російському словнику з соціальної педагогіки соціально-педагогічна профілактика трактується як система заходів, спрямована на вивчення особливостей розвитку та виховання дітей, умов їхнього виховання та навчання, використання отриманих знань у діяльності по

попередженню труднощів у навчанні та соціальних відхилень у вихованні [2].

Виходячи з розуміння соціальної ситуації розвитку, її об'єктивного (якою вона реально є) та суб'єктивного (якою вона сприймається та переживається) аспектів, соціально-педагогічна профілактика направлена на зміну різноманітних зовнішніх та внутрішніх факторів та умов соціального виховання або перебудову їхньої взаємодії.

Об'єктами і суб'єктами соціально-педагогічної профілактики є дитина, а також її виховний мікросоціум: педагоги, вихователі, батьки, група одноліток.

Здійснюючи соціально-педагогічну профілактику, соціальний педагог направляє свою діяльність на мікросоціум дитини та змінює характер взаємовідносин між його членами та їхній вплив на дитину. Він також може впливати на уявлення дитини про оточуючих і взаємовідносини з ними та супроводжуючі їх переживання й змінювати їх. Таким чином, соціальний педагог сприяє зміні позиції дитини по відношенню до соціуму (сприяння, протидія, бездія).

Залежно від того, на кого спрямована профілактична робота, тобто хто є об'єктом її впливу, виділяють первинну, вторинну, третинну профілактику.

У медичних науках *первинна профілактика* – це соціально-економічні заходи держави по оздоровленню способу життя, навколишнього середовища, вихованню та ін.; *вторинна профілактика* – комплекс заходів щодо усунення виражених чинників ризику, які за певних умов можуть призвести до виникнення, загострення або рецидиву захворювання; *третинна* – це комплекс заходів щодо реабілітації хворих, які втратили можливість повноцінної життєдіяльності.

У сучасній соціологічній та педагогічній практиці первинна профілактика в більшій мірі носить інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок.

Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона ґрунтується на комплексному системному дослідженні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я і розвиток дитини.

До заходів первинної профілактики відносяться засоби захисту, які можуть вплинути або подолати дію несприятливих факторів. До них відносять:

- надання підліткам та молоді інформації про наслідки асоціальних дій, вживання різних видів алко-, нарко- та токсичних речовин;
- роз'яснення правових норм стосовно різних аспектів асоціальної поведінки;

- популяризація переваг здорового способу життя;
- формування у підлітків та молоді навичок культурного проведення дозвілля;
- створення умов для самореалізації особистості в різних видах творчості, інтелектуальної, громадської діяльності.

Вторинна профілактика має на меті обмеження поширення окремих негативних явищ, що мають місце в суспільстві чи соціальній групі.

Вторинна профілактика ґрунтується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності людей і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності та життєзабезпечення. Це також система заходів виховання, перевиховання і формування особистості [4].

Третинна профілактика – комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, трудовий колектив, до суспільно-корисної діяльності. Тому соціально-педагогічна діяльність у межах третинної профілактики зосереджується в різноманітних осередках допомоги особистості: реабілітаційних центрах, дружніх клініках для молоді, анонімних кабінетах, громадських приймальнях.

Перші два види профілактики можна відносити до загальної профілактики, а третій – до спеціальної.

Загальна профілактика полягає у здійсненні попереджувальних заходів, спрямованих на виникнення певних проблем у майбутньому людини (профілактика, спрямована на попередження негативної ризикованої поведінки підлітків).

Спеціальною профілактикою називається система заходів, спрямованих на попередження та локалізацію конкретних негативних явищ у поведінці людей (профілактика підліткового суїциду, профілактика небезпечної статевої поведінки, профілактика девіантної поведінки, профілактика неуспішності, шкільних страхів тощо).

Ми виділяємо окремий вид спеціальної профілактики – *профілактику безпритульності неповнолітніх*.

Поняття профілактики безпритульності використовується в українських законодавчих документах. Законодавство про профілактику безпритульності ґрунтується на Конституції України і складається з цього Закону України, прийнятих на його підставі Законів і інших нормативно-правових актів України, а також інших норм законодавства України, що передбачають заходи профілактики безпритульності.

Профілактика безпритульності – система заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших передумов виникнення безпритульності та її запобігання, у тому числі заходів щодо зниження ризику і запобігання втрати людьми прав на житлові приміщення, і на попередження виникнення негативних, пов'язаних з відсутністю у людей житла, суспільних наслідків.

Отже, на підставі наукового аналізу тлумачень термінів “безпритульність”, “профілак-тика”, “соціально-педагогічна профілактика”, “профілактика безпритульності”, ми визначаємо поняття *соціально-педагогічної профілактики безпритульності неповнолітніх* як систему заходів, спрямовану на вивчення особливостей роз-витку та виховання неповнолітніх, умов їхнього виховання і навчання, причин аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки, що призводять до безпритульності, та застосування отриманих знань у діяльності щодо попередження поширення безпритульності.

Спираючись на трактування цього поняття ми визначили основні завдання соціально-педагогічної профілактики безпритульності неповнолітніх:

- попередження бездоглядності, безпритульності неповнолітніх;
- виявлення та усунення причин й умов, що сприяють бездоглядності, безпритульності неповнолітніх;
- забезпечення захисту прав і законних інтересів неповнолітніх;
- соціально-педагогічна реабілітація неповнолітніх, які знаходяться в соціально небезпечному стані.

Відповідно завдань соціально-педагогічної профілактики безпритульності неповнолітніх ми визначаємо її об'єктами:

- бездоглядних та безпритульних неповнолітніх;
- неповнолітніх, які бродяжать та жебракують;

- неповнолітніх, які перебувають у соціальних притулках, соціально-реабілітаційних центрах, центрах допомоги дітям, які залишилися без батьківського піклування, у спеціальних навчально-виховних закладах для неповнолітніх, які потребують соціальної допомоги та (або) реабілітації.

Найголовнішими принципами профілактики бездоглядності й безпритульності неповнолітніх є: законність, демократизм, гуманне ставлення до неповнолітніх, підтримка сім'ї та взаємодія з нею, індивідуальний підхід до виправлення неповнолітнього, конфіденційність отриманої інформації, державна підтримка діяльності органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань з профілактики бездоглядності та безпритульності неповнолітніх, забезпечення відповідальності посадових осіб і громадян за порушення прав та законних інтересів неповнолітніх.

Профілактична робота здійснюється на кількох рівнях: особистісному, сімейному, соціальному.

На *особистісному (індивідуальному) рівні* профілактичні заходи спрямовані на формування таких якостей індивіда, які забезпечують підвищення рівня особистісної відповідальності людини з метою попередження виникнення різних проблем. До провідних форм профілактики на особистісному рівні можна віднести інформування, консультування, лікування, тренінгові заняття.

Сімейний рівень передбачає вплив на мікросоціум – сім'ю, з метою попередження виникнення різноманітних проблем як для конкретної особистості, так і всієї сім'ї.

Соціальний рівень профілактики сприяє актуалізації проблем, пов'язаних з окремими негативними явищами в суспільстві, а також зміні суспільних норм стосовно осіб, які за певних причин стали жертвами асоціальних моделей поведінки (наркозалежності, ВІЛ-інфіковані тощо). Це допомагає створити сприятливі умови для роботи на особистісному та сімейному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 42. – С. 213.
2. Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л.В. Мархадаев. – М., 2002. – 368 с.
3. Новый тлумачний словник української мови / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: Аконті, 1998. – 878 с.
4. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – К., 1995.
5. Энциклопедический словарь социальной работы / Под ред. Л.Э. Кунельского, М.С. Мацковского: в 3 т. – М., 1993. – Т. 2. – С. 369-377.
6. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – М.: ТЦ “Сфера”, 2001. – 480 с.
7. Безпалько О.В., Григорьев С.И. Теория и методология социальной работы. – М., 1994. – 476 с.
8. Батінас Б. Структура процесса воспитания / методологический аспект. – Каунас, 1984. – С. 41-58.
9. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Ученик, 1999. – С. 324.